

УДК 37.013

ДЕПРИВАЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Красницька О. В.

У статті здійснено теоретико-методичний аналіз депривації як негативного чинника повноцінного розвитку особистості; визначено види її проявів; здійснено характеристику впливу депривації на розвиток і соціалізацію особистості.

Ключові слова: депривація, психічна депривація, соціальна депривація, потреба, ізоляція.

В статтє осуществлено теоретико-методический анализ депривации как негативного фактора полноценного развития личности, определены виды ее проявлений; осуществлено характеристику влияния депривации на развитие и социализацию личности.

Ключевые слова: депривация, психическая депривация, социальная депривация, потребность, изоляция.

Theoretical and methodological analysis of deprivation as a negative factor of well-rounded development of an individual is carried out; types of its manifestation are determined; the influence of deprivation on the development and socialization of an individual is described in the article.

Key words: deprivation, psychosocial deprivation, need, isolation.

Феномен депривації в сучасних умовах реформування українського суспільства активно набуває значущості, оскільки виступає потужним гальмівним чинником для повноцінного розвитку особистості. Такий підхід є ключовим твердженням багатьох досліджень, які визначають депривацію як явище, що впливає на різні сторони людської особистості та означає позбавлення або обмеження людини в певних життєво важливих потребах упродовж певного часу.

Розуміння феномену депривації дозволяє краще побачити витoki багатьох психологічних і соціально-педагогічних проблем, а отже, і шляхи їх вирішення. Депривацію як механізм обмеження соціалізуючих процесів досліджувало багато вітчизняних і зарубіжних вчених: О. Алексєєнкова, Дж. Боулбі, І. Дубровіна, У. Голдфарб, Я. Гошовський, Г. Крайг, І. Лангмейєр, О. Максименко, З. Матейчек, Л. Міщик, В. Мухіна, А. Полянничко, А. Прихожан, Л. Просандєєва, М. Раттер, Н. Толстих, Д. Хебб, Р. Шпіц та ін.

У дослідженнях проблеми депривації можна виокремити чотири періоди:

1) Емпіричний, що починається приблизно з другої половини ХІХ ст. і триває до 30-х років ХХ ст. У цей час фактично тільки накопичують факти, без чіткого їхнього аналізу й систематизації.

2) Мобілізуєчий (30-ті та 40-ві роки ХХ ст.). Його початковою віхою стали праці так званої віденської школи: Т. Мюллер зі своїми співробітниками систематично вивчала психічний розвиток дітей у різних несприятливих умовах життя. Г. Гетер розглядає питання депривації ширше. Вона вела спостереження за дітьми, які проживали в поганих соціальних і економічних умовах, росли без сім'ї або були під опікою родичів та інших людей, а також виховувалися в дитячих закладах.

3) Критичний, який припадає приблизно на 50-ті роки ХХ ст. Суть його, на відміну від другого, у тому, що було з'ясовано існування низки ситуацій, у яких виникала депривація. Вивчати депривацію почали в умовах сім'ї. Кульмінацією цього періоду стала публікація Всесвітньої організації охорони здоров'я в Женеві в 1962 році під назвою "Відсутність материнської турботи". У ній розглянуто в різних аспектах результати досліджень депривації, проаналізовано класичні концепції з позиції методології дослідження. Депривація вийшла за вузькі межі, її стали розглядати з погляду сфер суспільного життя. Було зроблено висновок про негативний вплив технократизації суспільства на соціальну поведінку молоді, збільшення кількості соціальних відхилень.

4) Експериментально-теоретичний, який почався в 60-ті роки ХХ ст. Від попередніх відрізняється глибшим вивченням взаємодії між організмом і соціальним середовищем в умовах депривації. Розпочали інтенсивно вивчати невеликі групи в соціальних ситуаціях, за якими спостерігали і які контролювали. Зроблено висновок, що соціальне середовище впливає на організм не безпосередньо, а заломлюється крізь закономірності його розвитку [2].

Метою статті є здійснення теоретико-методичного аналізу депривації як негативного чинника повноцінного розвитку особистості; визначення видів її проявів; характеристика впливу депривації на розвиток і соціалізацію особистості.

У цілому "депривація" – поняття багатогранне і багаторівневе. Все ж таки у спробах його трактування на даний момент єдності між науковцями не спостерігається.

Так, О. Гаврилова відзначає, що термін "депривація" походить від латинського *deprivatio* – втрата, позбавлення; введений в науковий обіг соціологом С. А. Стауффер. Первинне значення поняття – позбавлення духовного обличчя бенефіція (тобто посади, що приносить дохід) – пов'язане з організаційною практикою католицької церкви. Далі термін був запозичений психологією, в якій депривація означає сенсорну недостатність [3, с. 15].

Д. Хебб розкриває її як специфічний стан, пов'язаний з біологічно повноцінним, але психічно недостатнім середовищем.

Л. Міщик трактує депривацію як психічний стан, виникнення якого обумовлено життєдіяльністю особистості в умовах тривалого позбавлення або істотного обмеження можливостей задоволення життєво важливих потреб. Поняття "депривація" є близьким, але не тотожним поняттю "фрустрація". Депривація – більш важкий, хворобливий й іноді особистісно руйнівний стан, що відрізняється високим рівнем жорсткості і стійкості порівняно з фрустраційною реакцією [4, с. 334]. При цьому, як зазначає О. Алексєєнкова, мова йде не про фізичні позбавлення, а про недостатнє задоволення саме психічних потреб (психічна депривація) [1, с. 7].

За Й. Лангмейєром і З. Матейчком, психічна депривація є психічним станом, який виник у результаті таких життєвих ситуацій, де суб'єкту не надається можливість для задоволення деяких його основних (життєвих) психічних потреб достатньою мірою і протягом достатньо тривалого часу [5, с. 18].

Важливо відзначити, що термін "психічна депривація" багатьма авторами використовується двояко: з одного боку, для позначення реального обмеження умов життя і функціонування, а з іншого, для позначення психічного стану, що виникає в результаті подібних обмежень. Крім цього, важливим уточненням у визначенні значення поняття "депривація" є також проведене деякими дослідниками розрізнення між ситуацією, коли людина з самого народження позбавлена певних стимулів, в результаті чого деякі значущі потреби взагалі не виникають, та ситуацією, коли потреба вже виникла, а потім предмет потреби став недоступний. Першу ситуацію іноді називають "привацією" тобто відділенням, а другу власне депривацією [6, с. 10].

Ситуації, які можна віднести до деприваційних, різноманітні і складні. Вони різні за якістю, тривалістю та інтенсивністю. Дериваційні умови по-різному впливають на дітей різного віку. Із віком змінюються потреби дитини, а також сприйнятливості до їх недостатнього задоволення. Деприваційні фактори рідко зустрічаються в ізольованому вигляді, зазвичай вони утворюють складну ієрархічну структуру і одна і та ж дитина страждає декількома формами депривації. Патогенність тих чи інших факторів, як зазначав В. М'ясищев, визначається не тільки об'єктивним характером травмуючої ситуації, але і суб'єктивним ставленням до неї особистості; вплив деприваційних умов значною мірою залежить від мотиваційної сфери та сфери потреб, конституціональних особливостей, від наявності психічних і соматичних порушень і т. д. Тому підхід до вивчення депривації, її проявів та наслідків орієнтує на дослідження ситуацій, які можна розглядати як найбільш значущі джерела депривації і виявлення "групи ризику" [7, с. 46].

У різних обставинах депривованими можуть бути різні потреби людини. При цьому до числа "основних (життєвих)" потреб Й. Лангмейєр і З. Матейчек включають:

- 1) потребу у певній кількості, мінливості і виді (модальності) стимулів;
- 2) потребу в основних умовах для дієвого вчення;
- 3) потребу в первинних суспільних зв'язках (особливо з материнською особою), які забезпечують можливість дієвої основної інтеграції особистості;

4) потребу суспільної самореалізації, яка надає можливість оволодіння різними суспільними ролями та ціннісними цілями [5, с. 19].

Психічний стан депривованої особистості виявляється в її підвищеній тривозі, почутті глибокої незадоволеності собою, своїм оточенням, своїм життям, втраті життєвої активності, в стійкій депресії, що переривається іноді сплесками неспровокованої агресії. У той же час у кожному окремому випадку ступінь деприваційного негативізму особистості різний. Вирішальне значення при цьому належить вияву та взаємодії двох основних факторів: рівня стійкості конкретної особистості, її деприваційного досвіду, здатності протистояти впливу ситуації; ступеня жорсткості, модифікаційної потужності і міри багатоаспектності деприваційного впливу.

Часткове обмеження можливостей задоволення якоїсь однієї з потреб, особливо у разі тимчасової деприваційної ситуації, за своїми наслідками менш небезпечно для особистості порівняно з випадками, коли вона потрапляє в умови тривалої і практично повної неможливості задоволення цієї потреби.

Деприваційний вплив на одну з потреб, яким би жорстким не був, часом може бути ослаблений завдяки повноцінному задоволенню інших основних потреб даної особистості [4, с. 334].

Вияви психічної депривації можуть охоплювати широкий діапазон змін особистості – від легких, що зовсім не виходять за межі нормальної емоційної картини, до дуже грубих уражень розвитку інтелекту й характеру. Психічна депривація може виявляти певну картину невропатичних ознак, а іноді – виражені соматичні особливості.

Різні форми психічної депривації в житті трапляються одночасно. Ізольовано виявити їх можна лише експериментально [2].

Існує декілька класифікацій видів депривації. Наприклад, Й. Лангмейєр і З. Матейчек аналізують чотири види психічної депривації:

1. Стимульна (сенсорна) депривація: знижена кількість сенсорних стимулів або їх обмежена мінливість і модальність.

2. Депривація значень (когнітивна): занадто мінлива, хаотична структура зовнішнього світу без чіткого упорядкування і сенсу, яка не дає можливості розуміти, передбачати і регулювати те, що відбувається ззовні.

3. Депривація емоційного ставлення (емоційна): недостатня можливість для встановлення інтимного емоційного ставлення до будь-якої особи або розрив подібного емоційного зв'язку, якщо такий уже був створений.

4. Депривація ідентичності (соціальна): обмежена можливість для засвоєння автономної соціальної ролі [5; 1].

Л. Міщик виділяє рухову, сенсорну, материнську і соціальну депривацію [4].

Рухова депривація є наслідком різкого обмеження в рухах, викликаного або хворобою, каліцтвом, або такими специфічними умовами життя, які призводять до яскраво вираженої хронічної гіподинамії [4, с. 334].

Материнська депривація є результатом відділення немовляти від матері.

Соціальну депривацію Л. Міщик трактує як відхилення від реальних соціальних норм у суспільстві та в різних соціальних спільнотах, які відображають певний ступінь ізоляції індивіда від соціального кола та соціального середовища.

Депривація може бути наслідком незнання соціальних ролей. Така депривація впливає на перебіг соціалізації: депривований суб'єкт не підготовлений до відповідного виконання низки ролей, яких очікуватимуть від нього в суспільстві.

Люди з відхиленнями в поведінці зазнають серйозних труднощів у різних життєвих ситуаціях. Ці соціальні ситуації впливають на виникнення соціальної депривації. До таких життєвих ситуацій можна віднести: призупинення з різних причин уже створеного зв'язку між суб'єктом і його соціальним середовищем; дитину віддають до дитячого садка; зміна персоналу; перехід суб'єкта з одного закладу до іншого; розлучення батьків тощо [4, с. 335].

Залежно від форми соціальної депривації дослідники виділяють:

1) вимушену ізоляцію, коли група в цілому і кожен її член виявляються відірваними від соціального оточення незалежно від їх бажання або волі суспільства (наприклад, заблукала в тайзі експедиція);

2) примусову ізоляцію, коли незалежно від бажання людей суспільство свідомо відокремлює їх, ізолюючи в межах закритих груп (наприклад, засуджені в умовах різних виправно- і виховно-трудових установ і т. п.);

3) добровільну ізоляцію, коли люди за власним бажанням об'єднуються в межах закритих груп (сектанти, ченці, пустельники);

4) добровільно-вимушену, або добровільно-примусову, ізоляцію, коли досягнення якоїсь значущої для людей цілі пов'язано з неприємною, а нерідко і тяжкою необхідністю різко обмежити свої контакти зі звичним оточенням (наприклад, професійно-спеціалізовані навчальні заклади інтернатного типу, але при цьому в певному сенсі елітарного характеру – інтернати для особливо обдарованих дітей та підлітків, спортивні школи-інтернати, суворовські училища) [7, с. 47].

Л. Міщик та М. Варій виділяють наступні види депривації за змістом: емоційну, духовну, пізнавальну, психокультурну.

Пізнавальна депривація полягає в ізоляції (самоізоляції) людини від процесів розв'язання різних мисленнєвих завдань. Йдеться про "розумове навантаження", відсутність якого призводить до гальмування розумового розвитку або навіть його регресу. Розвивається розумова "лінь".

Психокультурна депривація полягає в довготривалому відчуженні особистості від засвоєння суто людських культурних цінностей, насамперед творів мистецтва, літератури, фольклору, звичаїв, обрядів, традицій тощо [2].

А. Полянничко досліджувала проблему соціальної депривації дітей-сиріт в умовах загальноосвітніх інтернатних закладів. Автор запропонувала свою класифікацію видів депривації (рис. 1) [8, с. 47].

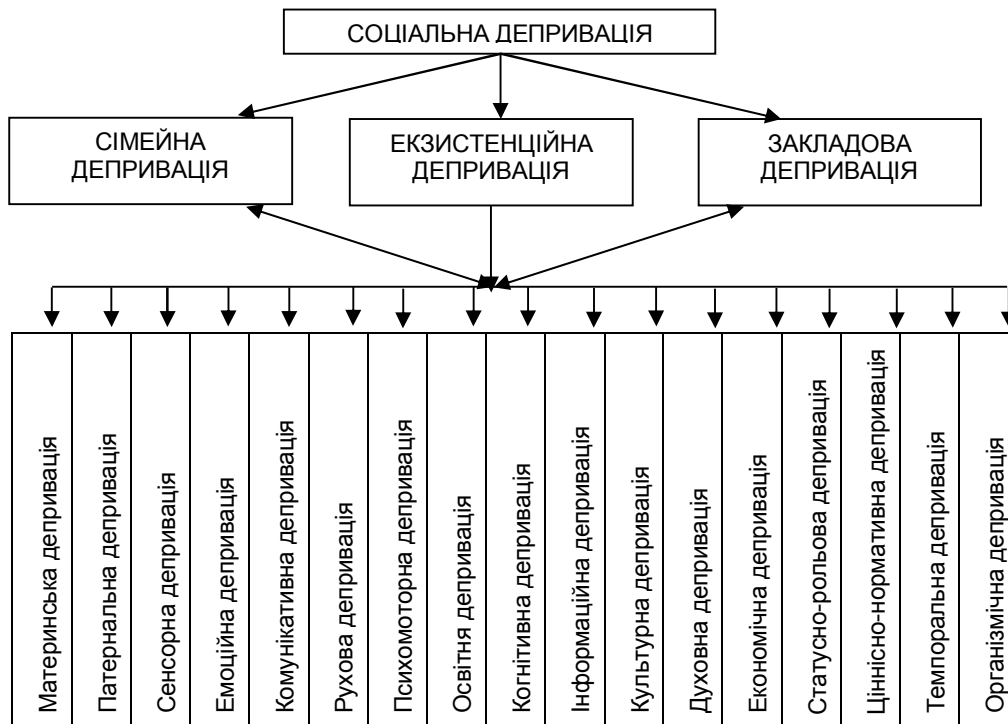

Рис. 1. **Складові соціальної депривації**

Ще одна типологія дозволяє визначити види депривації, виходячи з її тривалості. Отже, за тривалістю депривація буває:

- короткотривалою (робота водолаза протягом кількох годин на дні моря, відпочинок на безлюдному острові, хвороба тощо);
- затяжною (наприклад, перебування космонавтів на навколоремній орбіті);
- довготривалою (відсутність фізичного навантаження упродовж років, зречення світського життя шляхом самоізоляції в монастирі, членство в культових організаціях (сектах) тощо).

Більшість дослідників проблеми [1; 2; 3; 7; 8] відзначають, що будь-яка депривація має різні рівні розвитку: високий, середній, низький.

Високий рівень депривації наявний, коли ізоляція людини досягла повної замкнутості, тобто цілковито відсутня взаємодія її внутрішнього психічного із зовнішнім

психічним відповідного характеру; середній – коли взаємодія людини із зовнішнім психічним відповідного характеру здійснюється рідко, час від часу та в малому обсязі; низький – коли взаємодія із зовнішнім психічним відповідного характеру здійснюється систематично, хоча й не в повному обсязі та не активно [2].

Отже, депривацію ми будемо розуміти як бар'єр у засвоєнні людиною соціальних ролей, формуванні властивостей і якостей, необхідних для адекватного сприйняття соціальної реальності, її оцінки та прийняття свідомих рішень у конкретних ситуаціях. Не можна недооцінювати її вплив на становлення і соціалізацію особистості, адже вона виступає потужним гальмівним чинником і може виступати як наслідок впливу різноманітних складних життєвих ситуацій.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у розробці моделей подолання різних видів депривації у дітей.

Література

1. Алексеенкова Е. Г. Личность в условиях психической депривации : учеб. пособие / Е. Г. Алексеенкова. – СПб. : Питер, 2009. – 96 с.
2. Варій М. Й. Психологія [Електронний ресурс] / М. Й. Варій. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/5582/104/>. – Назва з екрана.
3. Гаврилова Е. В. Психолого-педагогическая помощь младшим школьникам с социальной депривацией средствами коррекционной ритмики в условиях школы-интерната : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Гаврилова Елена Викторовна. – Курск, 2006. – 180 с.
4. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Звереві. – 2-ге видання. – Київ ; Сімферополь : Універсум, 2013. – 536 с.
5. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага : Авиценум, 1984. – 334 с.
6. Максименко Е. Г. Особенности функционирования механизмов психологической защиты личности в условиях родительской депривации : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Максименко Елена Георгиевна. – Донецк, 2008. – 189 с.
7. Николаева Ю. В. Психологические факторы адаптации одаренных подростков в условиях школы-интерната : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / Николаева Юлия Владимировна. – М., 2003. – 188 с.
8. Поляничко А. О. Подолання соціальної депривації дітей-сиріт в мовах загальноосвітньої школи-інтернату : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 / Поляничко Анжела Олександрівна. – Суми, 2011. – 264 с.